

ӘОЖ 94 (574)

**ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ҚАРЛЫҚ-ҚАРАХАНДАРДАН –
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА**
HISTORICAL CONTINUITY: FROM KARLUQ-KARAHANIDS TO
THE KAZAKH KHANATE

Сатай СЫЗДЫҚОВ*

Түйіндеме

Қазақ жерінде құрылған мемлекеттік құрылымдар тарихына зер салсақ, олардың барлығы да кейін құрылған Қазақ хандығының қалыптасуына түрлі дәрежеде ықпал етті. Сондай мемлекеттің бірі – кезінде дамыған өркениетті Қарахандар әулетінің мемлекетінің негізін салған, кейін Қазақ хандығы мен қазақ халқының қалыптасуына зор үлес қосқан қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы еді. Мақалада Қазақ хандығының қалыптасуына дейінгі тарихи сабақтастықтар зерделенген.

Кілт сөздер: Қарлық, Қарахан, мемлекет, Қазақ хандығы, тарихи сабақтастық, Түрік қағанаты.

Summary

Karluk and Carahanid medieval Turkic states, successively replacing one another, form an integral part of the legendary and heroic history of our independent Kazakh state. Interference of agricultural-urban culture and nomadic pastoralism, amounting to a comprehensive medieval economy of the region of study, led to the creation of such a developed Institute of the State in Central Asia at that time, as the Karluk and Carahanid state. This process of ethnic and cultural development had a direct impact on the ethnic formation of Kazakh state.

Keywords: Karluk, Karakhan, state, Kazakh Khanate, historical succession, Turkish khanate.

Қазақ жерінде құрылған мемлекеттік құрылымдар тарихына зер салсақ, олардың барлығы да кейін құрылған Қазақ хандығының қалыптасуына түрлі дәрежеде ықпал етті. Сондай мемлекеттің бірі – кезінде дамыған өркениетті Қарахандар әулетінің мемлекетінің негізін

* тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан.

doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named L.N. Gumilev. Astana-Kazakhstan.

салған және оның ыдырауы нәтижесінде Шыңғыс хан шапқыншылығы қарсаңында бірнеше хандықтар құрып, кейін қазақ хандығы мен қазақ халқының қалыптасуына зор үлес қосқан қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы еді.

Бұл мәселеге қалам тартушы тарихшы ғалымдардың пікірлеріне көз жүгіртсек: Ғалым М. Ақынжанов: «Қазақ халқына негізінен алғаш ұйытқы болған Түргеш пен Қарлық одағы болды», - деп жазады [1, 149]. Қарлық қағанатының қазақ халқын құрудағы рөлін жоғары бағалай келіп түркі және моңғол шежірелерін жетік білетін моңғолдық қазақ ғылымы Ислам Қабышұлы былай дейді: «... қарлық одағының тұсында қазақ халқы өзінің осы күнгі қазақ атымен аталды. Оның IX-X ғасырларда өз алдына жеке халық болып құрала бастағаны анықталды. Оның экономикалық тұтастығы, мәдениет және қоныс бірлігі бар еді. Ал мәдениет бар жерде мінез-құлық бірлігі болатыны да даусыз. Сондықтан тұтас бір халықтық белгілері бар деп саналады. Бұл әрине халық болып құралудың бастамасы. Осы қарлық кезінде ізі салынған халықтың ұйытқысы жойылып кетпей баянды болып қалды. Бұл ұйтқыны сырттан келген шапқыншылар да бұза алмады. 1140 жылғы қидан, 1203-1220 жылғы моңғол-татар шапқыншылығы да бұл бірлікті ыдырата алмады. Сөйтіп, 1218-1380 жылдарда әр жердегі қазақтар қайта бас қосқанда сол қарлық атымен емес қазақ атымен біріккенді» [2, 71].

Шынында да қарлықтар басмылдар, ұйғырлармен біріге отырып 742 жылы Шығыс Түрік қағанатының саяси үстемдігін күйреткеннен соң, 746 жылы Жетісуға қоныс аударып, батысқа қарай Фараб (Отырар) өңірін қоса жайлаған еді. Осы кезде бұл өңір де геосаяси жағдай өте күрделі еді. Оңтүстіктен Араб халифаты, ал шығыстан Қытайдың Тан империясынан қауіп төнді. Осы өңірде екі империялық күштердің мүдделері түйіскен еді. Тан әскерлері Суябты басып алып, батысқа қарай Шашқа (Ташкент) жеткен еді. Бұл жерде батыстан ілгерілеп келе жатқан арабтардың мүдделеріне қайшы келді. Сөйтіп, 751 жылы екі империялық күштердің шешуші шайқасы Талас өзені бойындағы Атлах қаласының маңайында өтті. Екі үлкен армия бес күндей бір-біріне бата алмай қарсы тұрған кезде Тан әскерінің тылынан қарлықтар шабуыл жасаған. Сол кезде арабтар да шабуылға шығып, қытай әскерінің тас-талқанын шығарған. Араб тарихшысы әл-Асирдің айтуынша осы шайқаста қытайлықтар 50 мың әскері өлтіріліп, 20 мыңдайы тұтқын далған. Өкінішке орай, қарлықтардың Атлах шайқасындағы рөлі деректерде белгілі болса да, 1996 жылы шыққан

Қазақстан тарихының төрт томдық академиялық басылымында айтылмай кеткен. Қазіргі жазылып жатқан көптомдықта бұл жағдай ескерілуі тиіс деген пікірдеміз. Өйткені Атлах шайқасының ортағасырлық дәуірдегі Орталық Азия мемлекеттері мен халықтарының саяси және мәдени тарихында өте үлкен маңызды рөл атқарды. Осы шайқастан кейін Қытай империясы өзінің орталық Азия аумағында белсенді геосаяси мүдделерінен бірнеше жүзжылдықтар бойы бас тартуға тура келді. Оның есесіне араб-мұсылман өркениеті орнығып, аймақтың одан кейінгі тағдыр-талайында өшпес із қалдырды.

VIII-X ғасырлар аралығында қарлық ру-тайпалары Жоңғар Алатауынан Сырдарияның орта ағысына, Балхаштан Ыстықкөлге дейін Іле, Шу, Талас өзендерінің жазықтарында, Хан Тәңірінің етегінде, Исфиджабтан (Сайрам) Отырарға дейінгі аралықта, яғни араб географы ибн Хаукалдың (X ғ.) айтуынша шығысынан батысына дейін жүріп өту үшін 30 күн керек болған.

Кейінгі, арнайы тарихи зерттеулерде қарахандардың қарлықтар мемлекетіне кірген тайпалардан шыққаны тұжырымды айтылады. Әсіресе қарлықтар конфедерациясына кірген шігіл, яғма, тухси тайпалары Қарахандар мемлекетін құруда ерекше көзге түседі.

Тарих сахнасына VI-VII ғасырларда шыққан үш қарлықтардың (моула ~ бұлақ, чисы, ташлык) бір тайпасы чисы ~ чигиль, шігіл еді. Кейін шігілдер көбейіп, өз алдына жеке шықса да үнемі қарлықтардың басқа ру- тайпалары-мен бірге тағдырлас болды. Шігілдер, ортағасырлық деректер бойынша Іле мен Сырдарияның оңтүстігінде, Ыстық көлдің айналасы мен одан батыста, ал кей ретте оңтүстік-шығысқа қарай орналасқаны айтылады. Бұл жерлер сол кезеңдегі қарлықтардың да қоныс тепкен мекендері болып саналады. Жалпы шігілдер мен қарлықтар бір-бірімен этникалық және саяси тұрғыдан тығыз байланыста болғандығы зерттеулерде дәлелденген.

Қарлықтардың оңтүстігінде, Нарын өзенінің бас жағынан оңтүстікке қарай, Қашғар жерін алып жатқан яғмалықтардың бір шеті қимақтармен шектеседі. 840 жылы қарлықтар мен қырғыздардан жеңілген ұйғыр қағанатының (немесе тоғыз-оғыздар) ішінен бөлініп қарлықтарға кеткен сол яғмалардың бір бөлігі еді. Өйткені 15 тайпаның Тарбағатайда орналасқаны, яғни қарлықтар-мен кимектер арасына сәйкес келеді. Уақыт өткен сайын яғмалықтардың бір бөлігі Іле өзені арқылы Ыстықкөлге дейін барып, қарлықтармен аралас отырды. Тарихи географиялық еңбектерде тухси тайпасының да

қарлықтармен бірге Хан Тәңірі тауының батыс жақ етегінде орналасқаны хабарланады [3, 16 а].

Сонымен қарлықтардың этникалық даму үрдісі Қарахандар әулетіне ұласуға дейін үш кезеңнен өткені байқалады. 1. VII-VIII ғасырларда үш тайпадан құралған "үш қарлық" бірлестігі атауымен Түрік қағанаты үстемдігіне қарсы күресушілердің бірі болды. Бұл кезде қарлық құрамына бұлақ, шігіл және ташлы тайпалары кіргені белгілі. 2. VIII ғасырдың ортасынан бастап қарлықтар батысқа жылжып, бұрынғы "Он оқ" елі мен" түргештердің арғу және тохси ру-тайпаларын біріктіріп, конфедерация құрады. Осы кезеңде қарлық бірлестігінің құрамында тоғыз ру-тайпалық топ болғаны мәлім. 3. IX-XI ғасырларда қарлық конфедерациясындағы тайпалар өзара аралас орналасқан шігіл, оғыз, яғма, тохси және соғдылармен үздіксіз этно-саяси және шаруашылық тұрғыдан қарым-қатынаста болды.

Қандай да бір конфедерациялық мемлекетте басқаратын хан мен мұраға берілетін билік шығатын этнос болады. Міне, осы этнос қарлықтар еді. Конфедерациялық сол мемлекеттің ішкі құрылымына да тиесілі. Ел бірнеше уделдік бөліктерден тұрып, олардың тәуелділік деңгейі жоғарғы билеушінің жеке басының іс-қызметіне байланысты болды.

Қарахандар мемлекетінің пайда болуы туралы қазіргі тарихнама бұрынғы Кеңес дәуірінің идеологиялық сарынынан арыла қойған жоқ. Оның бірден-бір көрінісі - біздің мемлекеттілігіміздің тарихын әлі де үзік - үзік етіп көрсету. Оның «ортақ сценариясы»: ортағасырлық түркі дәуіріндегі мемлекеттер тарихын жазғанда бәрі де құлап, жойылып, оның орнына басқа мемлекеттер пайда болады. Олардың бір-бірімен жалғасып, эволюциялық даму үрдісінде болғандығына тиісті көңіл аударылмайды. Бұл Қарахандар мемлекетінің пайда болуы туралы тарихнамада да көрініс береді. Әдетте қалыптасқан тарихнамада Қарлық мемлекеті 940 жылы Қашғардың түрік билеушілерінің Баласағұнды басып алуына байланысты Қарлық мемлекеті құлады делінеді [4, 314]. Ал Қарахан мемлекетінің тарихы 942 жылдан, яғни Сатук Боғра ханның Баласағұн билеушісін құлатып, өзін қаған ретінде жариялағанынан басталады деп көрсетеді [4, 399].

Шын мәнісінде былай болған еді: 840 жылы қарлықтардың жабғуы Испиджабты билеуші Білге Күл Қадыр Қара хан қаған атағын алып, халыққа жария етті. Міне, осы кезден бастап қарлық мемлекетін билеушілер өздерін Қарахан әулетіненбіз деп санай бастады. Бұл 840 жыл. Ал дәстүрлі тарихнамада Қарахандар әулетін Сатук Абд

ал-Керимнің исламды қабылдап, қаған ретінде өзін жариялануынан бастайды. Қайсысы дұрыс? Біздіңше, Қарахандар әулетінің билігін 840 жылдан, яғни Білге Күл Қадыр Қара хан қағаннан бастаған тарихи әділдік болар еді. Өйткені алғашқысы мен кейінгісінің арасындағы айырмашылық тек ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдауда ғана. Дінді қабылдау бүтіндей мемлекетті оның басқару институттарын түбірімен өзгертеді деген тұжырым тудырмауы керек. Білге Күл Қадыр Қара хан өлгеннен кейін қағанаттағы билік оның екі баласының қолына көшті: Базыр Арслан-хан – Баласағұнды, ал Оғұлшақ Қадыр хан Таразды билей бастады.

Таразды саманилік Исмаил ибн Ахмад басып алғаннан кейін (893 ж.) Оғұлшақ Қашғарға кетуге мәжбүр болды. 904 жылы ол Саманилер иелігіне шабуыл жасады. Оғұлшақ-тың немере інісі Сатұқ Боғра-хан (915–955) Қарахандардың мұсылмандық әулетінің негізін салушы болды. Бұл жерде ерекше ден қоятын жағдай тарихнамада қалыптасқандай Сатұқ Боғра хан жалпы Қарахан әулетінің негізін салушы емес, оның тек мұсылмандық бағытын бастаушы ретінде қарастыру керек.

Кезінде орыс ғалымы В. Григорьев хандарында "қара" атағы болуына байланысты "Қараханидтер мемлекеті" деп, тарихи еңбектерде бұл атауды орнықтырды. Алайда оның тек шартты атау екендігі белгілі. Қарахандар мемлекетінің құрылуы мәселесінде талас пікірлер әлі толастаған жоқ. Осы мәселені анықтау үшін әуелі "қара" атағы мен "Қарахандар әулетінің" пайда болу және оның тарих сахнасына шығу мәселелеріне тоқталу қажет. «Қара хан» титулын алғаш түркілер хандығында Бумын (Момын) қағанның үшінші ұлы Тобо (Тобық) хан (572-581жж.) алған еді. Ол өте батыл да ержүрек және дипломатиялық шеберлігі зор,қытайға да салық төлеткен, түркілер мемлекетінің территориясын батысында да және шығысында да мейлінше ұлғайтып, Сасанидтік Иран мен Византия империясымен дәрежесін тең ұстаған хан еді. Қытай транскрипциясы негізінде Л. Н. Гумилев бұл ханның түркі тіліндегі атын «табақ», аңдық стилінде «Арсила» (Арыстан) екенін анықтаған. Қазақ тілінде де «тобық» ~ «табақ», (орысшада да «чаша»- «табақ») мағынасын береді. Ол кезде Тобо хан буддизмді қабылдап, осы діннің дәстүрі бойынша қолына табақ және жуан таяқ ұстаған. Қазақ шежіресінде де бұл жағдай көрініс береді. Мысалы Арғын шежіресінде Момын анадан туған тобықты - «жуан таяқ тобықты» деп аталған. Византиялық тарихшы Менандр да

Тобо ханды аңдық стилінде «Арсила», яғни «Арыстан» атауымен жазған.

IX ғасырдың жартысы мен X ғасырда қарлық "жабғуы" атауының орнына "қара" атағы қолданылды. Бұл – Білге Күл Қадырханның өзінқаған деп жариялау уақытымен сәйкес келеді. Қарлықтардың астанасы болып табылатын Баласағұнда билеушілердің тұратын жері "Қара Орда" немесе "Күз Орда" деп аталды. Орда орналасқан тауға қарап, қарлықтар: «*Мұнда барлығынан жоғары иеміз тұрады*» - деп жалбарынатын болған [5, 284-285].

Бұл ретте ал-Масудидің мына сөздерін келтірген орынды: Хакандардың хаканы солардан (қарлықтардан) болды, ол түріктердің басты мемлекеттерін және олардың патшаларын өз қол астына бағындырды. Афрасиаб ат-Түркі де осы хакандардан шықты ..., Шана (яғни Ашна) да солардан (қарлықтардан) болды [6; 1, 288].

Ортағасырлық тарихшы Жамал Карши қарахандардың мұсылмандық әулетін құрушы Сатук Абд ал - Керимнің атасы қарлық қағаны Білге Күл Қадыр хан болды деп жазады

Батысы мен Шығысында – Жетісу мен Сырдың орта ағысына дейін, солтүстіктен оңтүстігіне, яғни Балқаштан Ыстық көлге дейінгі ұлан-ғайыр территорияны алып жатқан, батыстан шығысқа кесіп өту үшін 30 күн керек болатын, жерінде 25-тен астам қаласы бар, отырықшылық пен көшпелілердің өзара ықпалдастығын және Ұлы Жібек жолының қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы сол кездегі Орталық Азияда озық мәдениет құрған, 751 жылғы Атлах шайқасында (Қытай мен Араб халифаты) шешуші рөл атқарып, мұсылман өркениетінің Орталық Азияда түпкілікті орнығуына да өз үлесін қосқан осы қарлықтар болатын.

IX ғасырдың ортасына қарай Қарлықтардың тарих сахнасына шығуынан бастап, олардың Орталық Азияда саяси үстемдікке қол жеткізуі мен моңғол шапқыншылығына дейінгі тарихын зерттеудің қазіргі түркі тілдес халықтар үшін маңызы зор. Қарлықтардың ру-тайпалық одақтары Қарахандар мемлекетін құруда басты рөл атқара отырып, моңғол шапқыншылығынан кейінгі дәуірде қазақ, өзбек, қырғыз және т.б. Орталық Азия халықтарының қалыптасуына ықпал етті.

Қарахандар әулеті тұсындағы қарлық көшпелілерінің отырықшылығы жоғары дамыған аудандардан (жайылымдардың тарылуына байланысты) бөлініп шығып, өздерінің жекелеген еркін иеліктерін құруы да кейін қазақ, қырғыз, өзбек, хандықтарының пайда

болуын тездеткен процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ халқының шығу тегі мен оның этногенетикалық процестерімен тығыз байланысты қарлықтар мен Қарахандар әулетінің дәуірі Қазақстан тарихының әлі жете зерттеліне қоймаған кезеңімен сәйкес келуі, бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қарахандар мемлекетіндегі ішкі әлеуметтік-саяси шиеленістер және оның ыдырауы. Жекелеген Қарлық хандықтарының бөлініп шығуы. Сатұқ өлгеннен соң билік оның баласы Мұсаға көшті, ол 960 жылы қағанаттың мемлекеттік діні ретінде исламды қабылдады. Оның бас ордасы Қашғар қаласы еді. Сатұқтың екінші баласы Сүлеймен-илек Баласағұнды иеленді. Бұл өңірді оның баласы Хасан Боғра-хан мұра етіп алды. Мұса өлген соң жоғарғы қаған атағы оның баласы Әли Арслан-ханға көшті. Оның иелігінің орталығы Қашғар болды, сонымен қатар ол Тараз бен Баласағұнның да билеушісі болып есептелді. Қарахан әулеті мемлекетінің саяси тарихы ол өмір сүрген алғашқы ондаған жылдың өзінде-ақ негізінен ықпалды әрі күшті екі әулеттің – Әли Арслан - хан мен Хасан (Харун) Боғра-ханның ұрпақтары арасындағы өзара қырқысқан күреске толы болды. Алғашқы кезде Әли ұрпағының ықпалы күштірек болды, ал кейін Хасан ұрпақтарына қолына көшті.

Ал, 840 жылдан Білге Күл Қадыр Қара хан кезінде басталған қарахандар мен саманилердің арасындағы күрес 1005 жылы алдыңғысының толық жеңісімен аяқталды.

XI ғасырдың ортасына қарай Қарахандар әулеті екі бөлікке Батыс және Шығыс болып бөлінгені белгілі. Шығыс Қарахандар мемлекеті құрамына Жетісу, Қашғар, Ферғана, Шаш, Тараз және Исфиджаб, ал Батыс бөлігіне Мауреннахр мен Бұхара және Ходжент кірді. Міне осы Батыс Қара-хандар мемлекетінің билеушілері XII ғасырға дейін, яғни селжұқтар Мауреннахрды қаратып алғанға дейін, негізінен қарлықтар конфедерациясынан шықты.

Батыс Қарахандардың алғашқы ханы Шамс әл Мульк Наср ибн Ибрахим (1068-1070) селжұқ сұлтаны Алп Арсланмен достық қарым-қатынаста болды. Соңғысы ханға қызын берді. Осы ханның немерелерінің бірі – Шамс әл- Мульк Хусейн Аяз биді селжұқ сұлтаны Ел Арслан (1156- 1172) өз әскерінің қолбасшысы еткені туралы дерек бар. Онда тегі туралы Мауреннахрдағы қарлық эмирлерінен шыққан, бабасы кезінде Самарқандты билеген. Кейін Хотан билеушілерінің қысымына ұшыраған деп жазады. Бұл айтылғандар ал-Асирдің

жазбалары бойынша дәлелденеді. Шамс әл-Мульк Хусейн Аяздың бабасы, Ибрагим Тамгач хан 1067/1068 жылы өлген соң, оның баласы Шамс ал-Мульк Наср таққа келген. Шығыс Қарахандардың билеушісі Тогрул Қарахан Юсуф Батыс Қарахандардан Ферғана мен Шашты қайтарып алу үшін 1069-1070 жылдары Мауреннахрға жорық ұйымдастырып, Самарқанды қоршады. Бірақ оны ала алмай, Шамс әл-Мулькпен бітімге келді. Келісім бойынша Қарахандардың екі мемлекетінің шекарасы Ходжент арқылы өтетін болды. Ал Шаш пен Илак қайтадан Тогрул Қара-хан Юсуфқа қарады. Сөйтіп Ферғана жазығы мен Сырдариядан Солтүстік-шығысқа қарайғы жерлер Шығыс Қарахандарға қосылды.

Жоғарыда келтірілген ал-Асирдің жазғандарынан Шамс әл-Мульк Хусейн Аяздың бабасы Шамс әл-Мульк Наср Самарқандта билеуші болғанын және Хотан жақтан қысым көруі, яғни Шығыс Қарахандардың Самарқандқа жорық жасап, Ферғана мен Шашты талап етуі бір-біріне сәйкес келетінін көреміз.

Екінші бір көңіл қоятын жағдай, Шамс ал-Мульк Насрдың әкесі, Ибрахим Бури тегін Наср өз әкесінің "Тафгач-Бугра-хан" деген атағын 1040/1041 жылдардың алдында алғаны. Ал "тафгач" атағы қарлық тайпаларынан шыққанын О.Прицак нанымды дәлелдейді ("Тафгач" түрік тілінде – "ұлы", "сыйлы" мағынасын білдірген).

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды Батыс Қарахандар билеушісі негізінен қарлықтардан шықты және олар ылғи да Шығыс Қарахандар мен селжұқтардан тәуелсіз болуға ұмтылған. Әсіресе Ибрахим ибн Наср Тафгач хан тұсында Батыс Қарахандар мемлекетінің күш-қуаты өзінің шарықтау шегіне жеткен.

Бұдан кейін Батыс Қарахандар мемлекетінің тәуелсіздігіне қауіп-қатер селжұқтар тарапынан, әсіресе, Мелих шах сұлтан (1072-1092) тұсында күшейді. 1089 жылы Мелих шах Батыс Қарахандардың астанасы Самарқандты басып алды. Тараз бен Баласағұнды билейтін Қадыр хан Жебірейілдің селжұқтарға қарсы 1102 жылғы жорықтары сәтсіз аяқталды. XII ғасырдың басынан бастап, Мауреннахрдағы селжұқтар гегемониясына қарсы Батыс Қарахандар мемлекетіндегі қарлықтардың күресі басталды.

Селжұқтардың ықпалымен қойылған Батыс Қарахандар мемлекетінің билеушісі Арслан хан Мухаммед ибн Сулейменге (1102-1130) қарсы жергілікті қарлық эмирлерінің бірі Сагун бек 1103 және 1109 жылдары көтеріліс жасады. Алайда, көтеріліс селжұқ сұлтаны Санжардың көмегімен басылды. Көтерілісті басқарушы "сагун" атағы

көрсетіп тұрғандай, оның тегі қарлықтан екені анық. Өйткені бұл атақты ертеден тек қарлық тайпаларының билеушілері иемденген. Жалпы Мауреннахрдағы қарлықтар селжұқ билігіне қарсы үнемі күрес жүргізіп отырды. Сондықтан да жоғарыда айтылған Сагун бектің екі көтерілісі де сол қарлықтар наразылығының нәтижесі болуы керек.

Қарлықтардың тағы бір сондай іс-әрекеті 1129 жылы болды. Арслан ханға оның көмекшісі Насрмен келісіп, қарлықтар төңкеріс ұйымдастыруға қатысты. Бірақ бұл жағдай алдын-ала білініп қалып, Арслан хан Санжар сұлтаннан көмек сұрады. Санжар көп әскерімен Амударияны кешіп өткенде көтерілген қарлықтар Самарқандтан қашып кетті. Ибн әл-Асирдің басқа бір жазуында Санжар сұлтан көтерілісші қарлықтарды басып, оларды Самарқандтан қуып шықты деп хабарлайды. Ақырында 1130 жылы бірнеше шабуылдан кейін Самарқанд алынып, тоналды.

Осы кезде күшейген қара қытайлар Қарахандар әулетінің иеліктерін жаулап ала бастады. Шығыс Қарахандардың билеушісі Сүлеймен ибн Қадырхан олардың күшіне тойтарыс бере алмады. Бұл жағдайда жергілікті удельдік билеушілер, әсіресе әскердің негізін құрайтын қарлықтар Қарахандар әулетінің әлсіздігіне, селжұқтарға және қара қытайларға төтеп бере алмағанына наразы болды. Жетісу қарлықтары қаңлылармен біріге отырып, Баласағұнға жорық жасады. Қорыққан хан қара қытайлықтарды көмекке шақырды. Бұл жағдай қара қытай билеушісі Елюй Дашиге жақсы сылтау болды. Көп әскерімен келіп Баласағұнды басып алды да, ханды лауазымынан айырып, оған "елік" атағын берді. Елюй Даши Баласағұнды өзінің ордабасына айналдырды.

Баласағұнды алған соң, қарақытайлар бүкіл Жетісу өңірі мен Қашғарды өзіне тәуелді етті. Енді қара қытайлар үшін Мауреннахрға жол ашылды. Бұл қауіпті ескерген Самарқандағы Махмуд Арслан хан (селжұқтардың қойған ханы) қол жинап қарақытайларға қарсы жүрді. Бірақ, 1137 жылы мамыр айында Ходжент түбінде болған шайқаста хан әскері жеңіліп қалды.

Өзінің күші жетпейтінін білген Махмуд селжұқ сұлтаны Санжардан көмек сұрады. Бұл кезде Санжардың өзіне де Хорезмшах тарапынан қауіп бар еді. Сондықтан ол әуелі Хорезмшақа жорық жасап, кейін Махмудқа көмектесу үшін үлкен дайындық қамына кірісті. Өзіне бағынышты иеліктерден (Систан, Гүр, Газне, Мазендаран және т.б.). Санжар 100 мыңдай әскер жинап, 1140 жылдың жазында жолға шықты. Санжар Самарқандқа келгенде Махмуд хан оған

қарлықтардың қарсылық жасап жүргенін айтып, оларды бағындырып беруін сұрады. Селжұқтар қарлық иеліктеріне басып кіріп, жайылымдарын тартып алды және тұрғындарын қуғындай бастады. Қарлық басшылары Санжар сұлтанға бұл әділетсіздіктен бас тартуға, олардың жерлері мен иеліктерін қайтарып беруге және бұл тілектер орындалған жағдайда селжұқтарға 5 мың түйе, 5 мың жылқы және 50 мың қой беретіндіктерін білдірді. Тілектері қанағаттандырылмағандықтан, қарлықтар селжұқтарға қарағанда жергілікті халыққа қысымшылық жасай қоймайтын қарақытайлардан көмек сұрауға мәжбүр болды.

Қара қытайлық Гурхан алдымен Санжарға қарлықтарға кешірім етсін деген тілекпен хат жіберді. Алайда Санжар бұл тілекті орындауға уәде бермей, қара қытайларды исламды қабылдауға шақырды және мұны орындамаған жағдайда Гурханға қарсы жорыққа шығатынын білдірді. Гурхан Санжар әскерінің санына жақын қол жинап, Мауреннахрға қарай жүрді. Қарлықтар да 30 мың қол жинап Гурханға қосылды. Санжар мен Гурхан әскері 1141 жылдың қыркүйек айында Самарқанд маңындағы Қатаған деген жерде кездесті. Санжар өз әскерін үшке бөліп, орналастырды. Гурхан да әскерін үш бөлікке бөліп қарсы қойды. Шайқас барысында қарақытайлар Санжар әскерін тықсырып кері шегіндірді де, оларды Дейрі Гам жазығындағы өзеннен өтуге мәжбүр етті. Өзеннен өтерде Санжар әскерінің біразы суға батты, ал қалғаны бас сауғалап қашты. Жалпы Санжар әскерінен 30 мың шығын болған. Бұл шайқаста селжұқтардың жеңілуінде қарлық әскерінің рөлі зор еді. Өйткені шайқастың ең шешуші жерлерінде осы қарлықтар болған. Санжар өзінің бір бөлік әскерімен Балхқа қашты. Қалғандары қолбасшыларымен бірге тұтқынға түсті.

Қатаған шайқасынан кейін де қарлықтар өзінің тәуелсіздігі үшін күресті жалғастырды. Санжар сұлтан жеңілген соң, Гурхан Самарқандқа Тамгач хан Ибрагимді қойды. Хан жергілікті елге өте қайырымсыз, қатал болды. Қарлықтар 1156 жылы оған да қарсы шығып, Бұхара жанындағы Қаллабаз деген жерде Ибрагим ханды өлтіріп, денесін көмусіз далаға тастады.

Самарқандтағы болып жатқан жағдай Балх төңірегіндегі, яғни Тохаристан қарлықтарын да аландатпай қоймады. Олар да селжұқтардың таққа отырғызған хандарына қарсы шықты. 1156 жылы Санжар әскерімен Термезден Хорасанға жүрген кезде Балх қарлықтары мен оларды қолдайтын Әмудария тұрғындары қарсы көтерілді.

Санжар бағытын өзгертіп, Мервке кетуге мәжбүр болды. Самарқанд тағына қарақытайлар көмегімен Тафгач хан орнына "Көк Сагун" деген атағы бар Хасан тегінің ұлы Жалелед-дин келді. Ол қарлықтардың басшысы Жабғу ханды өлтіртті. Қарлықтар Хорезмшахты паналап, одан көмек сұрауға мәжбүр болды. Хорезмшах Ел Арслан Мауреннахрдағы қара қытайлар билігін әлсірету мақсатына қарлықтарды пайдаланбақ үшін оларды жылы қарсы алды.

1158 жылдың маусым айында Хорезмшах қарлықтарға көмектесу үшін Мауараннахрға жорыққа шықты. Самарқанд ханы Көк Сагун бір жағынан, көшпелі түркмендерден, екінші жағынан қара қытайлықтардан көмек алды. Гурхан оған он мындай әскер берді. Хорезмшах пен Көк Сагун әскерлері Зарафшанның екі жағына келіп қарсы тұрды. Қарақытайлар мен түркімендер жағы Хорезмшахпен бірден соғысуға бата алмай, бітім жасауға ниет білдірді. Олар Самарқанд имамдарын делдалдыққа салу арқылы бейбіт келісімге келді. Хорезмшах келісімнің шарты ретінде қарлықтарды мекендеріне қайтарып, эмирлерін орнына қойдыруды талап етті. Қарсы жақ бұл талаптарды қабыл алды және орындады.

Алайда "қарлық мәселесі" мұнымен шешіліп бітпеді. Желаледдин орнына келген інісі Қылыш Тафгач хан Масуд (1169/1170 жылдардан кейін өлген) қарлықтармен күресті одан әрі жүргізді. Гурхан оған бір хатында қарлықтардың қаруларын тастатып, жер өңдеу шаруашылығымен айналыстыру қажеттігін тапсырды. Қылыш Тафгач хан мұны қарлықтардан талап еткенде, олар көтеріліп, Бұхараға қарай жорыққа шықты. Бұхара билеушісі факих Мухаммед Омар оларды Самарқандтағы Қылыш Тафгач хан әскерімен келгенше келіссөзбен алдап, ұстап тұрды. Ал Самарқанд билеушісі келгеннен соң, Бұхара жанындағы шайқаста қарлық қолбасшысы Аяз би ерлікпен хан шатырына дейін жетіп, оны өлтірмекші болғанда тұтқынға түсті және өлтірілді. Катиб ал Самарқанди дерегі бойынша Масуд билігі кезінде Айар би көтерілісі болған. Ол бір әулетті текті жанұядан шықпаған. Өзінің алғырлығы мен қабілеттілігінің арқасында қызметке көтерілген. Қарлықтардың әскербасыларының ішінде оған тең келер ешкім жоқ-ты. Мауреннахрда бір жыл бас қолбасшы болды. Алайда белгісіз бір себептен ханға қарсы бүлік ашты. Хунгу даласындағы шайқаста Айар би ханның шатырына кіріп барып, оны өлтірмек болды. Бірақ, тұтқын етілді, және хан алдында басы кесілді. Бұл хабар Ибн әл

- Асирде де қуатталады [7, 104-105]. Жоғарыда келтірілген Аяз және Айар би екеуі бір адам болуы керек (Араб, ғарпінде "р" және "з" әріптерінің жазылуы тек басына қойылатын диакриттік белгімен айырылуына байланысты қолжазбаларда бұл белгінің кей ретте өшіп қалуы не түспей қалуы жиі кездесетін жәйт. Сонымен бірге, қазақта «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деген сөз жоғарыда айтылған оқиғаларға байланысты қалған болу керек. Бір қызығы аңызда Аяз бидің қарадан шыққандығын оның өз есігінің мандайшасына жыртық тонын іліп қоюы да көрсетеді. Қарлықтардың Аяз биіне байланысты оқиғалары мен қазақтың "Аяз би" аңызының сәйкестігі – дәлелдеуді қажет ететін жеке бір мәселе – С. С.).

Басқа бір деректерде бұл оқиға әрі қарай дәлелдене түседі: Ел Арслан әскерінің алдын бастаушы-қолбасшы ретінде Мауреннахрдағы қарлық эмирінен Шамс-әл-Мульк Хусейн Аяз биді тағайындайды. Мұның бабасы кезінде Самарқандты алған. Кейін Хотан билеушілерінің қысымына ұшырады. Ұлы Шамс-ал-Мульк Аяз би қашып Хорезмге келеді. Хорезмшах оны жылы лебізбен қабылдап, қадір тұтты. Қызын беріп үйлендірді және әскеріне қолбасшы етіп тағайындады.

Бір-біріне мазмұны жағынан жақын және бір тарихи кезеңде болған бұл оқиғалардың салдары бір, яғни, қарлықтардың Мауреннахрдан бірте-бірте кетуі айтылады. Осы оқиғадан кейін қарлықтар Хорезмге, яғни Дешті Қыпшаққа және Жетісу жаққа бірте-бірте жылжуы басталады (Осы жерде айта кету орынды: қазақтың үш жүзінің бірінен кейін бірі жоғарыда аталған жерлерге келіп, қалып қойғаны туралы тарихи аңыздың шындыққа жақын екендігін көрсетеді Жалпы жоғарыда келтірілген жазба деректер мен қазақ аңыздарының сәйкестігі қазақтың үш жүзінің де руларының осы Қарахандар әулеті мемлекетінің құрамындағы оғыз-қарлық көшпелі тайпалар конфедерациясында болғанын көрсете алады – С. С)

Әлеуметтік-саяси шиеленістердің себептері мен нәтижелері. Осы уақытқа дейінгі тарихнамада көшпенділер мен отырықшылардың қатынасы мәселесінде өзара ықпалдастығы біршама жақсы зерттелгенімен, олардың әлеуметтік-экономикалық дамудың бір кезеңінде бір-бірінен алшақтауы немесе бөлінуі мәселесіне және оның себептеріне жеткілікті мән беріле қойған жоқ. Бұл мәселені дұрыс қойып, оны шешу қазірде қазақтар және олардың ата-бабаларының таза көшпенділер болды ма немесе жартылай көшпенді болды ма деген сұраққа түпкілікті жауап беруге көмектеседі. Бұл проблеманы шешудің

жолын Қарахандар мемлекетінің әлеуметтік-саяси тарихы мысалында анық көруге болады. Қарахандар әулеті құрған мемлекеттің құрамында болған көшпелілігі басым қарлық, оғыз ру-тайпаларының (кейін қазақ, өзбек, түркмен және қырғыз халықтарын қалыптастырған) өздерінің елдік болмысы мен тыныс - тіршілігін және еркіндігін сақтап қалу үшін үнемі күрес жағдайында болды. Қарахандар әулетінің екіге бөлінуі, олардың үнемі таққа талас – тартыстары, оның үстіне селжұқтардың көтеріліп, билік басына келуі көшпелі түркі ру-тайпаларының құрған ел іргесіне үлкен қауіп төндірді. Қарахандар одан кейін селжұқтар құрған иеліктің билеушілері әскерінің бір бөлігі осы көшпелі түркі ру-тайпаларының конфедерациясынан жасақталған болатын. Осы қызметі және төлеген салықтары (белгілі мөлшерде мал басы) үшін оларға жайылымға және басқа шаруашылықтар жүргізуге жер берілді. Бірақ қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің үнемі саяси талас-тартыстары көшпелілердің әскери қызметтегілері мен дәстүрлі шаруашылығына көп зардаптарын тигізді. Әдетте, осы кезеңді зерттеушілердің назарында қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің саяси күрестері болады да, саяси оқиғалардың себеп-салдарына белгілі бір дәрежеде ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық факторға байланысты шешуші роль атқарған көшпелі түркі ру-тайпаларының іс-әрекеттері тыс қалады. Сондықтанда, бұл мәселені ортағасырлық көшпенділер мен отырықшылықтың ара-қатынасы тарихының «ақтаңдағы» десе де болады.

Бізге белгілі, көшпелі шаруашылық жалпы мемлекеттегі қалалардың гүлденуіне, сауда-саттықтың дамуына, сол кездегі «Ұлы жібек» жолының бұрыңғыдай өркениеттік рөлін қамтамасыз етуіне үздіксіз үлес қосып отырды. Сонымен қоса, көшпелілердің жан басы мен мал басы өсіп, бұрыңғы бөлініп берілген жерлер таршылық етіп, жайылымды кеңейту қажет болды. Мұның өзі сол кездегі отырықшылықтағы жер иеленудің икталық қатынастарын барынша дамытқан қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің билеушілерімен саяси-әлеуметтік қайшылықтарға, тіпті тікелей әскери-соғыс қақтығыстарына әкеліп соқтырды. Ол – ол ма, мемлекет билеушілерінің көшпелілермен мұндай қайшылықтарды дұрыс жолмен шеше алмауы сол мемлекеттің ақыр аяғында күйреуіне әкелетін. Дәл осы жағдай селжұқ билеушілері мен көшпелілігі басым оғыз-қарлық ру-тайпалары арасында туындаған саяси-әлеуметтік қарама-қайшылықтар нәтижесінде қалыптасты. Енді осыны сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен нақтылы деректер негізінде қарастырып көрелік.

Зерттеулерде дәлелденгендей, ортағасырлық түркі мемлекеттерінің ең өркениеттісі және дамуы тұрғысынан ең алдыңғы қатарлысы – Қарахандар әулеті мемлекетінің негізін салған қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы болатын. Қарахандар мемлекеті өз дамуының гүлдену кезіне жеткен кезде қоғамдағы еңбек бөлінісінің үрдісі жеделдеді және шаруашылықтың дамуы барысында түскен салықтан билеушілер тобы мол байлыққа кенелді. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан түркілерге салық (мараи) мөлшері ұлғайды. Селжұқ билеушілеріне көшпелілер жайылым мен су көздері үшін салық төледі. Бұрын әскери қызметке тартылған көшпелілер енді қатардағы тәуелді, салық төлеушілерге айналды. Сөйтіп, жеңімпаздардың тұқымы мен мұрагерлері және ірі империяның негізін салушылар ендігі жерде өздері бағындырған Хорасан мен Иранның салық төлеуші тұрғындарының қатарын толықтырып, өздерінің бұрынғы еркіндігінен айрылды. Бұл әрине, еркіндікті сүйген көшпелі түркілердің селжұқ империясының әскери- әкімшілік және мемлекеттік фискалдық аппарат жүйесіне үлкен наразылығын тудырды.

Жоғарыда орын алған жағдай халықтың ауызша тарих айту дәстүрінде де орын алған. Мысалы, қилы заманды басынан кешірген оғыздардың тағдыр-талайы Қорқыт Ата кітабіндегі «Басаттың Төбекөзді өлтірген әңгімесінің баянында» көрініс беретінін айта кеткен жөн [8,119-129]. Әңгіме сюжеті Қиян Селжұқтың інісі Басаттың Төбекөзді жеңіп, оғыздар (қарлықтарды кейбір деректерде үш оғыз деп атаған – С. С) мерейін үстем еткені туралы оқиғалардан құрылған. Алғашында оғыздар ішінен шыққан селжұқтар кейін империялық мемлекет құрған Санжар сұлтан өз билігінің соңғы кезеңінде оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпаларға қатты қысымшылық (салық мөлшерінің шектен тыс ұлғаюы мен жайылымның тарылуы) көрсетті. Қорқыт Ата кітабіндегі Төбекөз тұлғасы сол кезде селжұқтар империясын басқарған сұлтан Санжар болуы кәдік. Оғыздар атынан Қорқыт Ата Төбекөзге барып, салық мөлшерін азайтуға келісім жасасуға тырысады. Салық түрі жазба деректердегідей мал басымен (қой) белгіленген. Сонымен қатар, жазба деректерден бір артықшылығы Қорқыт Ата кітабында көшпелілердің сұлтан әскеріне ер адамды беру міндеткерлігі де аталған.

Кітап сюжетінде: «жайылымына оғыз елін қондырмады», «оғыздарға салық салды», билеушілерге «төрт ұлы бары бірін берді, үшеуі қалды. Үш ұлы бары бірін берді, екеуі қалды» - деген

деректер кездеседі. Санжар сұлтанның жанындағы әскердің дені көшпелі оғыз-қарлықтардан құралғанын жазба деректерден білсек, онда белгілі бір мөлшерде ер адам басын сұлтан әскерінің қатарына беру көшпелілерге де міндеттелінгенін байқауға болады. Көптеген жазба деректерде Санжар сұлтан билігі кезеңінде оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпаларды Коркут пен Тути бек басқарғаны белгілі. Жазғандарымыз дәлелді болу үшін XII ғасырда Иран, Ауғанстан және Орта Азияға саяхат жасаған Вениамин Тудельскийдің қолжазбасында «парсы патшасының кәпір түріктер мен гуздарға жорығы» («кәпір» деген бұл жерде конфессиональдыктан гөрі саяси мәнге ие болу керек. Өйткені Санжар сұлтан тұтқынға түсіп, одан қашып шыққаннан кейін, мұсылман билеушілеріне арнаған хатында өзінің «түркмен мәлік-кафирлердің» қолынан босанып шыққандығын жазған [9, 460]. В. Тудельскийдің саяхатнамасында Санжар сұлтан орсан зор қолымен шешуші шайқасқа бірден түспеген оғыздардың соңына түсіп, әбден титықтап, бұрын Анбар қаласы болған өлке мен Гирзуван таулы аймақтағы иудей дініндегі елді мекенге орналасқан жерде тынығуға тоқтайды. Мұндағылар, бұрыннан оғыздармен туыс-жақын қарым-қатынаста болғандықтан, Санжар сұлтанның әрбір қадамын оғыздарға хабарлап отырған. Ақырында, сол өңірдегі тау шатқалындағы тар өткелде Санжар сұлтанның әскерін тосыннан шабуылдап, үлкен шығынға ұшыратады. Сұлтанның өзі азғана әскерімен қашып құтылады. Шайқас болған өңірде ежелден иудей дініндегі халықтар тұратындығы тарихи деректерде кездеседі [10,171]. Онда Анбар мен бірге Басит округі бірге иудей дініндегілер мекені ретінде аталады. Осындағы Басит Қорқыт Ата кітабындағы Басатпен сәйкестендірудің жөні бар. Аталған өлкелердегі елдің көмегімен оғыздардың Санжар сұлтанды жеңу мүмкіндігіне ие болғандықтан да Басатты батыр тұлға ретінде кітапқа енгізген. В. Тудельскийдің жазбалары өткен ғасырдың 30-шы жылдарында-ақ Батыс Еуропа тарихнамасының айналымына енгенімен әлі де зерттеушілер назарына толық ілінбегендігін айта кету керек. Оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпалар мен селжүк сұлтаны Санжар арасындағы қанқұйлы оқиғалардан көшпелілердің еркіндік пен тәуелсіздігі және елдігін сақтап қалудағы жанкешті күресі көрініс береді. Мұндай жағдай ел есінде елеусіз қалмас-ты. Сондықтан да ол Қорқыт Ата кітабының бір жыры болып қалған. Мұның өзі тарихта әлденеше рет қайталанғанындай, көшпелілердің басты мұраты

– мәңгі ел, мәңгі еркіндік пен тәуелсіздік болып қала беретіндігін тағы да айшықтады.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды, көшпелілер мен отырықшылығы аралас ортағасырлық мемлекетте қоғамның белгілі бір дамыған кезеңінде жер иеленуші отырықшыл қауым мен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелілер арасында жер үшін бәсекелестік туындайды. Егер мемлекетті басқарушылар бұл мәселені дұрыс шеше алмаса бәсекелестіктің арты саяси қақтығыстарға ұласып, мемлекеттің әлсіреуіне және аталған шаруашылық түрлерімен айналысушылардың бір-бірінен бөлінуіне алып келеді. Дәл осындай жағдай Қарахандар мемлекетінде орын алып, көшпелілігі басым рулардың бөлінуіне, сөйтіп, олардың өздерінің тәуелсіз хандықтарының пайда болуына алып келді. Нәтижесінде, Шыңғыс хан жорығының алдында Қарахандар мемлекетінен бөлініп шыққан, негізінен жартылай көшпелі қарлықтардан тұратын Қаялық, Хазар-қарлық және Алмалық хандықтары пайда болған еді. Алайда, бұл хандықтардың өзіндік тарихнамасы болмағандықтан тарихта «ақ таңдақ» ретінде қалып отыр. Бірақ анығы сол, келешекте құрылатын Қазақ хандығына осы аталған хандықтар саяси-этникалық, мемлекеттілік және мәдени тұрғыдан негіз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақынжанов Н. *Қазақтың тегі туралы*. А., 1957.
2. Кабышұлы И. *Керейлер керуені*. Баян-Өлгий, 1978.
3. *«Худуд ал-алам»*. Рукопись Туманского, изд. С введением и указателями В.В. Бартольда. Л., 1930.
4. *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін*. 4 томдық. Алматы, «Атамұра». 1996.
5. Pritsak O. *Karahanlılar maddesi*. // IA, Istanbul, 1933.
6. Әл-Масуди. *Китаб ат-танбих вал-ишраф*. М. S Goeje, Lugduni-Batavorum, 1894 (BGA, VIII).
7. Sadruddin Ebul Hasan. *Ahbar-sd Devlet-is selcukiye* //ТТК. Ankara, 1943.
8. *Қорқыт Ата кітабы*. Түрік тілінен аударылған. Алматы,-1994.
9. Көймен М.А. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Cilt. II, Ankara, 1954.
10. Сиасет-намэ. *Книга о правлении вазира XI столетия Низам аль - Мулька*. М. – Л., 1949.